

Itse-sanan syntaksi, semantiikka ja kieliopillistuminen

Kok, Maria: *Varjon kieliopillistuminen. Itse-sanan paradigman rakenne ja merkityksenkehitys itäisessä itämerensuomessa.* Publications of the University of Eastern Finland. Dissertations in Education, Humanities, and Theology 83. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto 2016. 268 s. ISBN 978-952-61-2063-8 (nid.), ISBN 978-952-61-2064-5 (PDF).

Tavoitteet, aineisto ja menetelmä

Maria Kokin väitöstutkimus käsittelee itse-sanan ja sen vastineiden (jatkossa *ITSE*-sanan) käyttöä ja kehitystä suomessa ja itäisissä itämerensuomalaisissa kielissä eli karjalassa, inkeröisessä ja vepsässä. Tutkimuksessa analysoidaan ja luokitellaan *ITSE*-sanan käyttötapoja sekä syntaktisesti, semanttisesti että tekstuaalisesti laajan aineiston pohjalta. Tarkastelun taustana toimii katsaus *ITSE*-sanan etymologisten vastineiden edustukseen muissakin suomalais-ugrilaisissa kielissä; varmoja vastineita on obinugrilaisissa kielissä asti. Sanan alkuperäisenä merkityksenä pidetään 'varjoa' tai 'varjosielua', joka saa selityksensä šamanistisen maailmankuvan kautta. Siinä varjosielu on ihmisen neljästä tai viidestä sielusta se, joka muistuttaa eniten ihmistä itseään.

Tutkimuksen tavoitteena on paitsi selvittää *ITSE*-sanan asemaa dokumentoiduissa kielimuodoissa myös pohtia eri funktioiden kehitystä ja keskinäisiä suhteita etymologisen tiedon ja kieliopillistumisteorian valossa. Myös suomen kielen tutkimuksen oppihistoria saa tutkimuksessa osansa: kieliopeissa ja sanakirjoissa perusmuotoista *itse*-sanaa on sitkeästi nimetty indefiniittiseksi (esim. Setälä 1898: 74, 78; Penttilä 1957: 523; Ikola toim. 1979: 43; Leino 1997: 70–71; NS, PS), ja näin on edelleen myös Kielitoimiston sana-

kirjassa, jonka viimeisin päivitys on keväältä 2016. Kok kuitenkin osoittaa, että sitä olisi ennemminkin pidettävä definiittisenä, määräyksilöä korostavana proadverbina. Tutkimuksen keskiössä onkin juuri perusmuotoinen *ITSE*, joka näyttää nominatiivilta mutta ei käyttydy sen tavoin. *ITSE* ei esimerkiksi esiinny nominatiivin prototyypisimmässä tehtävässä eli subjektina. Tutkimuksen keskeisiin tavoitteisiin kuuluu myös ottaa kantaa tämän muodon historialliseen taustaan, josta Kok esittää kaksi yksityiskohtaista, vaihtoehtoista hypoteesia. Koska tutkimuksen tavoitteena on kattavan kokonaiskuvan antaminen *ITSE*-sanasta, käsitellään työssä myös sen pronominaalista käyttöä.

Tutkimuksen aineisto edustaa neljää kieltä ja suomen ja karjalan osalta vielä useampaa eri kielimuotoa: suomen osalta yleiskieltä, murteita ja vanhaa sekä 1800-luvun kirjakieltä ja karjalan osalta Raja-Karjalan murteita, vienankarjalaa ja livvinkarjalaa. Eri kielistä ja kieli-
muodoista on valittu vielä eri tekstilajeja edustavia aineistoja: toisaalta kertomuksia ja toisaalta kuvailevaa ja ohjeistavaa asiaproosaa. Aineisto on siis mittava. Se esitellään työssä sisällöllisesti, mutta lukumäärätiedot jäävät vaille koontia ja ovat näkyvissä vain työssä käytetyissä diagrammeissa. Niiden perusteella laskettuna aineiston koko laajuus on 5 396 esiintymää.

Tutkimuksen menetelmäksi tekijä ilmoittaa kontekstuaalisen lähiluvun, joka tarkoittaa kunkin esiintymän syntaktista, semanttista ja tekstuaalista analyysia virkekontekstissa ja usein tätä laajemminkin tekstiyhteydessä, koska *ITSE*-sanalla on myös merkittävää konnektiivista käyttöä. Menetelmä on perinteinen

ja epäilemättä toimiva, mutta sen käytön kuvaaminen työssä on niukkaa. Suurempi metodinen läpinäkyvyys olisikin voinut auttaa lukijaa seuraamaan tekstiä ja arvioimaan paremmin tekijän analyysia ja päätelmiä. Työn painopiste on kvalitatiivisessa kartoituksessa, joten nykyfennistiikassakin suosittuja tilastollisia menetelmiä tutkimus ei nähdäkseni kaipaa.

ITSE-sanan kolme käyttötapaa

ITSE-sanan käyttö jakautuu kolmeen toisiinsa limittyvään tyyppiin: pronominaaliseen, adnominaaliseen ja adverbaaliseen käyttöön. Pronominaalinen käyttö jakautuu edelleen kahtia refleksiiviseen ja emfaattiseen käyttöön. ITSE-sanaa refleksiivipronominina ja tarkemmin objektinsijaisen refleksiivisyyden ilmaisimena (esim. *hemmottele itseäsi*) on tähän mennessä tutkittu eniten (Koivisto 1995), mutta tässä työssä tarkastelua laajennetaan myös ns. soveltavan refleksiivisyyden alueelle (esim. *anna itsellesi lahja; tee se itsesi vuoksi*). Kokin tulkinnan mukaan emfaattista käyttöä taas edustavat ne tapaukset, joissa ITSE kyllä toimii korostavana elementtinä mutta kongruoi pääsanansa kanssa (esim. *lahja tulee minulle itselleni*); aikaisemmassa tutkimuksessa emfaattista pronominikonstruktiota on pidetty osana indefiniittipronominin käyttöä. Kokin ratkaisu perustuu siihen, että kaikkia kongruoivia tapauksia pidetään pronominikonstruktiona ja perusmuotoisen ITSE-sanan esiintymiä sanaluokaltaan partikkeleina (adnominaalinen käyttö) tai adverbeina (adverbaalinen käyttö). Vaikka emfaattisen pronominikonstruktion ja adnominaalisen ITSE-sanan merkitykset ovat likellä toisiaan, on muotoon perustuva ratkaisu selkeydessään perusteltu.

Adnominaalisen ITSE-sanan käytön Kok puolestaan analysoi kolmea tyyppiä edustavana. Nominin määrittäneenä ITSE esiintyy ensinnäkin korostavana fo-

kuspartikkelina, jolloin sen tehtävänä on korostaa tarkoitetta, joka on tyyppillisesti ihminen mutta voi olla myös vaikkapa myyttinen olio (esim. *itse päivänsankari; idze Perkele*). Toiseksi adnominaalista ITSE-sanaa käytetään jäsentävänä fokuspartikkelina, jolloin se saa paitsi korostavan, myös tekstiä rakentavan tehtävän. Tyyppillisiä jäsentävän fokuspartikkelin käyttöyhteyksiä ovat sellaiset, joissa puhutaan osan tai osien ja kokonaisuuden välisestä suhteesta: *airot ja itse vene, valmistelut ja itse juhlat*. Kok kuvaa havainnollisesti korostavaa ja fokusoiavaa käyttöä ja näiden välistä suhdetta. Hänen analyysinsä perusteella on helppo hahmottaa, että merkitykset ovat kehittyneet korostavasta fokusoivaan. Kolmantena adnominaalisen ITSE-sanan tyyppinä Kok esittää lausekeadverbiaalikäytön (esim. *minä itse en syönyt kakkua*), josta puolestaan rakentuu uskottava semanttinen silta sanan adnominaalisen ja adverbaalisen käytön välille.

Adverbaalinen käyttö jakautuu Kokin analyysissa kahtia propositionaaliseen ja konnektiiviseen käyttöön. Tässäkin on siis kyse siitä, että sana on kielipiillistuessään kehittynyt tekstiä jäsentäväksi elementiksi, joka muodostaa edeltävän tekstin kanssa **diffuusin anaforan; diffuusi anafora** ei kohdistu tarkkarajaiseen korrelaattiin vaan laajempaan temaattiseen kokonaisuuteen (Givón 2001). Propositionaalista käyttöä edustavat instrumentaalisesti ja agenttiivisesti painottuneet tapaukset (esim. *leivoin kakun itse* 'omin käsin', *valitsin kakun itse* 'ilman makutuomaria') ja konnektiivista esimerkiksi sananlaskut *joka toiselle kuoppaa kaivaa, se itse siihen lankeaa* ja *pane lapsi asialle, mene itse perässä*. Adverbaalisen käytön käsitteilyssä tulevat toden teolla esiin Kokin kyvyt syntaktisten ja tekstuaalisten suhteiden analysoijana.

Eri käyttötapojen käsittelyn jälkeen työssä esitellään niiden esiintymistä eri aineisto-osissa. Tämä käsittely tuo esiin

muun muassa sen kiinnostavan seikan, että aiemmassa tutkimuskirjallisuudessa paljon huomiota saanut *ITSE*-san anadnominaalinen (”indefiniittinen”) käyttö on paljon harvinaisempaa kuin adverbaalinen, jota ei tähän mennessä ole tutkittu juuri lainkaan. Eri aineisto-osien välille nousee kiinnostavia eroja, joita on hyvä tarkastella käytettyjen diagrammien avulla. Erityisen selviä ilmiöitä ovat refleksiivipronominien erittäin suuri määrä suomen vanhassa kirjakielissä (mutta ei enää 1800-luvulla) ja huomattavan pieni määrä karjalan kielimuodoissa. Lisäksi kiinnostavaa on possessiivisten refleksiivien suuri määrä ennen kaikkea vepsässä (esim. *iceze sadus* ’puutarhassaan’) mutta myös livvinkarjalassa (esim. *iččeh uvven paidazen* ’uuden paitansa’). Kiinnostava on myös havainto siitä, että *ITSE*-san käyttö jäsentävänä fokuspartikkelina yleistyy vasta sopivan tekstilajin eli ohjeistavan asiaproosan synnyin myötä.

Käyttötapojen analyysi ja kieliopillistuminen

Refleksiivipronominien suuri määrä vanhassa kirjakielissä selittyy vaivattomasti käännöskielen ominaisuuksilla, erityisesti ruotsin kielen vaikutuksella. Valitettavasti Kok ei ole tehnyt aineistostaan käännösvertailuja Agricolan *Uuden testamentin* käännöksen (1548) relevanttien lähtötekstien kanssa. Näitä ovat ennen kaikkea ruotsinkielinen *Gustaf Vasas Bibel* vuodelta 1541, Lutherin saksannos sekä myös latinan- ja miksei kreikankielisetkin alkuteokset. Tein vertailun *Gustaf Vasas Bibelin* (Lindqvist 1941) ja Agricolan välillä tutkimuksessa esitettyjen esimerkkien (47 kpl) osalta. Vertailu osoittaa, että *itse*-san käyttöä refleksiivipronominina vastaa useimmiten ruotsin refleksiivipronomini *sig* ja adverbaalista käyttöä *själv* ’itse’. Adnominaalinen käyttö puolestaan vaikuttaa selvimminkin suomelle omaperäiseltä käyttöalueelta. Myös leksikaalistu-

mien (*Agr. itzestens*; *GVB aff sigh sielff*) ja erilaisten perifrastisten ilmausten (*Agr. puhucan itze edestens*; *GVB tale sielff för sigh*) taustalla on usein mahdollinen ruotsin malli. Käännösvertailujen tekeminen ja niiden tarjoamien tulosten huomiominen olisi tarjonnut tukea tekijän esitämille tulkinnoille mutta myös antanut lisää sävyä tai varovaisuutta niille kehityskuluille, joita tekijä rakentaa eräiden perifrastisten ilmaisujen varaan. – Refleksiivipronominien vähäisempi määrä karjalassa selittyy sitten tarjolla olevilla analyttisillä ilmaisukeinoilla, refleksiivijohdoksilla ja -taivutuksella.

Possessiivisuuden ja refleksiivisuuden välinen semanttinen suhde on kiinnostava, sillä on ilmeistä, että itämerensuomalaisissa kielissä omistusta ilmaisevista elementeistä on kehittynyt refleksiivisiä ja refleksiivisistä jälleen possessiivisiä. Esimerkiksi koko refleksiivipronominikonstruktion refleksiivisestä merkityksestä lie-nee alun perin vastannut omistusliite, joka on merkinnyt *ITSE*-san samaviitteiseksi subjektin kanssa. Tämä refleksiivinen elementti on sitten alkanut monissa kielimuodoissa toimia myös possessiivisenä pronomina: selvimminkin vepsässä, mutta myös karjalassa, inkeroisessa ja kaikissa etäsukukielissä, joissa *ITSE*-sanaa käytetään kieliopillistuneena. Possessiivisen käytön runsautta eräissä tutkimuksen kohdekielissä ei nähdäkseni kuitenkaan voi varmasti pitää merkkinä siitä, että kyseessä olisi vanha, kantasuomea varhaisemmalta ajalta periytyvä piirre. Itämerensuomalaisille kielille ominainen tapa kierrättää refleksiivisiä ja possessiivisiä aineksia ja *itse*-san dokumentoitu possessiivinen käyttö suomea oppivien yksikielisten lasten puheessa¹ ovat viitteitä siitä, että kielikohtainen kehitys on hyvinkin todennäköinen. Edelleen voidaan huo-

1. Esimerkiksi lapsi, 2:8: *Mä otan mun uikkarin ja sä otat iten uikkarin* (lähde: tämän kirjoittajan muistiinpanot).

mata, että Koiviston (1995: 159) mukaan karjalan, lyydin ja vepsän possessiivisesti käytetty *iče*-pronomini ilmaisee erityisen painokasta omistusta. Onko luontevaa olettaa, että vanha omistuksen ilmaisu-keino olisi säilynyt tehtävältään painokkaana? Kieliopillisten elementtien merkityksellehän on ennemminkin tyypillistä neutraalistuminen, kuten Kokinkin tutkimuksessa useasti käy ilmi.

Tutkimuksensa keskeisenä teoreettisena välineenä Kok käyttää kieliopillistumisteoriaa, ja työ osoittaa tekijän hallitsevan tämän suuntauksen hyvin. Pientä hajanaisuutta ja epäsystemaattisuutta kieliopillistumisen käsittelyyn tuo se, ettei väitöskirjassa ole tutkimusraportille ominaista yhtenäistä teorialukua. Tekijällä on kuitenkin erinomainen syntaksin taju, joka on kieliopillistumisen tutkimuksessa eittämätön vahvuus, ja se auttaa hahmottamaan mahdollisia kehityskulkuja *ITSE*-sanan eri käyttötapojen välillä. Erityisen kiinnostavia kieliopillistumispolkuja työssä ovat ne kehityskulut, joissa *ITSE*-sanan funktioiden osoitetaan kehittyneen kohti tekstiä jäsentävää tehtävää: adnominaalisella alueella korostavasta jäsentävään ja adverbaalisella alueella propositionaalisesta konnektiiviseen tehtävään. Kokonaisuudessaan Kokin näkemys *ITSE*-sanan kieliopillistumisesta on uskottava. Possessiivisuuden roolia työssä kommentoinkin edellä; erilaisten rinnakkaisten ja kielikohtaisten kehitysten jäntevämpi huomioon ottaminen olisi kaiken kaikkiaan voinut tuoda lisää sävyjä kieliopillistumisen käsittelyyn.

Nominatiivi- ja latiiivihypoteesi

ITSE-sanan perusmuoto on ollut kielen kuvauksen kannalta ongelmallinen, koska se on tekijän sanojen mukaan ”nominatiivipakoinen”: *ITSE*-sana ei toimi sillä tavoin kuin nominatiivimuotoiset sanat itämerensuomessa normaalisti toimivat. Tekijä tuo työssään esiin kaksi hypoteesia

siitä, mikä on muodon alkuperä: nominatiivi- ja latiiivihypoteesin. Molempien vaihtoehtojen esittely on onnistunut ratkaisu, sillä näin lukija saa itse hyvän mahdollisuuden puntaroida eri vaihtoehtoja. Tekijä puolestaan ottaa vakuuttavasti kantaa latiiivihypoteesin puolesta. Nominatiivihypoteesin mukaan *ITSE* on nominatiivi, joka on jäänyt taivutusparadigmassa toimettomaksi, koska refleksiivisessä tehtävässä ei tarvita nominatiivia. Myöhemmin sanalle on kehittynyt eräiden siltakontekstien eli merkityksen siirtymän mahdollistavien käyttöyhteyksien kautta myös nykyisiä adverbaalisia ja edelleen adnominaalisia tehtäviä. Hypoteesi on varsin elegantti, mutta sitä horjuttaa *ITSE*-sanan äänneasu, joka viittaa konsonanttiloppuisuuteen, ja taivutusparadigma, joka on sekatyyppiä. Suomen *-e^x*-loppuisten sanojen joukossa on sanoja, jotka eivät ole johdoksia mutta ovat silti historiallisesti konsonanttiloppuisia, kuten esimerkiksi *herne^x*. *ITSE* on kuitenkin niin vanha sana, ettei sen oma konsonanttiloppuisuus tule kyseeseen, ellei se sitten olisi analogian aiheuttamaa. Lisäksi *ITSE* ei taivu kuten *-e^x*-loppuiset taipuvat vaan samalla tavoin kuin *kolme^x*: sillä on vain vokaalivartalo, joka päättyy lyhyeen vokaaliin.

Loppukonsonantin ongelmaan tarjoaa ratkaisun Kokin kannattama latiiivihypoteesi, jonka mukaan *ITSE* olisikin vanha *k*-latiiivimuoto, joka on menettänyt loppukonsonanttinsa samalla kun latiiivisija on kadonnut. Latiiivi tulosijana sopii merkitykseltäänkin nominatiivia paremmin *ITSE*-sanan tehtävien taustalle, eikä erityisiä siltakonteksteja tarvitse olettaa. Kehitys eri tehtävien välillä kulkisi latiiivihypoteesin valossa adverbaalisesta adnominaaliseen. Myös tässä suhteessa latiiivihypoteesi on uskottavampi, koska Kokin aineiston valossa adnominaalinen käyttö on adverbaaliseen verrattuna selvästi niukempaa ja myös myöhäsyntyistä, osin kirjakielen kehitykseen kytkeytyvää.

Maria Kokin väitöstutkimus tuo paljon uutta relevanttia tietoa keskeisen kielipillisen aineksen historiallisesta kehityksestä, merkityksestä, syntaktisesta ja tekstuaalisesta käytöstä ja asemasta kielen järjestelmässä. *ITSE*-sana on syntaktisesti täysin ainutlaatuinen, ja on arvokasta, että siitä on viimein saatu sanalle oikeutta tekevää, monipuolinen ja kattava kokonaiskuva.

KRISTA OJUTKANGAS
etunimi.sukunimi@utu.fi

Lähteet

- GIVÓN, TALMY 2001: *Syntax. An Introduction. Volume II*. Amsterdam: John Benjamins.
- IKOLA, OSMO (toim.) 1979: *Nyky-suomen käsikirja*. Uudistettu laitos. Espoo: Weilin+Göös.
- KOIVISTO, VESA 1995: *Itämerensuomen refleksiivit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KS = *MOT Kielitoimiston sanakirja*. Kotimaisten kielten keskus & Kielikone Oy. <https://mot.kielikone.fi/mot/turkuyo/netmot.exe?motportal=80> (12.9.2016).
- LEINO, PIIRKKO 1997: *Suomen kielioppi*. Helsinki: Otava.
- LINDQVIST, NATAN 1941: *Nya Testamentet i Gustaf Vasas bibel under jämförelse med texten av år 1526*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- NS = *Nyky-suomen sanakirja*. Helsinki: WSOY 1951–1961.
- PENTTILÄ, AARNI 1957: *Suomen kielioppi*. Helsinki: WSOY.
- PS = *Suomen kielen perussanakirja*. Helsinki: Valtion painatuskeskus & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1990–1994.
- SETÄLÄ, E. N. 1898: *Suomen kielioppi. Äänne- ja sanaoppi*. Helsinki: Otava.